

УДК 94(477)«1943/1944»:930(47+57)
DOI: 10.24919/2312-2595.12/54.283746

Олександр ЧОРНИЙ

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, Україна, індекс 25 006 (kmandarmus12@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>

Бібліографічний опис статті: Чорний, О. (2023). Битва за Дніпро в оцінках її першого дослідника генерал-майора Ф. М. Ісаєва. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 12/54, 216–236. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.12/54.283746>.

БИТВА ЗА ДНІПРО В ОЦІНКАХ ЇЇ ПЕРШОГО ДОСЛІДНИКА ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА Ф. М. ІСАЄВА

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати нарис Ф. М. Ісаєва «Битва за Дніпро», визначити авторський концепт стосовно протистояння Червоної армії і Вермахту на південному фланзі німецько-радянського фронту наприкінці літа 1943 – навесні 1944 р., оцінити потенціал ключових суджень і висновків дослідника на сучасному етапі вивчення дніпровської баталії. **Методологія дослідження** ґрунтується на методах порівняльного аналізу, синтезу та узагальнення. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше у вітчизняній мілітаристиці зроблено глибокий історіографічний аналіз маловідомого дослідження з історії битви за Дніпро.

Висновки. Автор констатує, що наукове осягнення подій, пов'язаних з битвою за Дніпро, в радянській мілітаристиці було започатковане в середині 1944 р. Початком історіописання окресленої проблеми став науково-популярний нарис «Битва за Дніпро», підготовлений генерал-майором Ф. М. Ісаєвим. Автор статті запевняє, що аналізована праця хоч і припасована до

© Олександр Чорний, 2023

усталених у СРСР підходів щодо подачі війни, все ж Ф. М. Ісаєву вдалося представити бачення битви за Дніпро, відмінне від її характеристики Й. В. Сталіним у відомій промові про «переломний 1943 рік», у якій «вождь» назвав її завершенням докорінного перелому в німецько-радянській війні, що відбувся у 1943 р. Творець першої розвідки з історії битви за Дніпро обґрунтовано включив у її межі події зими 1944 р. – бої в районі Житомира і Бердичева, Кіровограда і Корсуня, Нікополя і Кривого Рогу.

У статті дослідник наголошує, що концептуальне бачення дніпровської баталії Ф. М. Ісаєвим є цінним аргументом на користь широкого бачення битви за Дніпро на її сучасному етапі вивчення, оскільки сучасна воєнна історія й досі сповідує стосовно подій на дніпровському рубежі кінця літа 1943 – середини весни 1944 р. у радянську концепцію, що сформувалася у 1950–1970-х рр. та зведена до того, що вінцем битви стала деокупація Києва і розширення київського плацдарму до рівня стратегічного. У роботі поряд з науковими оцінками нарису Ф. М. Ісаєва, подані біографічні відомості про нього, які раніше не публікувалися.

Ключові слова: Друга світова війна, Східний фронт, Червона армія, Вермахт, битва за Дніпро, мілітаристика, Федір Ісаєв, дослідження, історіографія.

Oleksandr CHORNYI

PhD (History), Associate Professor of Department of History of Ukraine and World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, 1, Taras Shevchenko Str., Kropyvnytskyi, Ukraine, postal code 25 006 (komandarmus12@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>

To cite this article: Chornyi, O. (2023). Bytva za Dnipro v otsinkakh yiyi pershoho doslidnyka heneral-mayora F. M. Isayeva [The battle of the Dnieper in the assessments of its first researcher, Major General F. M. Isaev]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istoriiia –*

Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 12/54, 216–236.
doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.12/54.283746> [in Ukrainian].

THE BATTLE OF THE DNIEPER IN THE ASSESSMENTS OF ITS FIRST RESEARCHER, MAJOR GENERAL F. M. ISAEV

Summary. *The article aims to analyze F. M. Isaev's essay «The Battle of the Dnieper», to determine the author's concept regarding the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht on the southern flank of the German-Soviet front at the end of the summer of 1943 – the spring of 1944, to assess the potential of the researcher's key judgments and conclusions at the current stage of studying the Dnieper battle. The research methodology is based on the methods of comparative analysis, synthesis and generalization. The scientific novelty is presented by the fact that it is the first time in domestic military studies when a deep historiographical analysis of a little-known study on the history of the Dnieper battle was made. Conclusions.* *The author states that the scientific understanding of the events related to the battle of the Dnieper in Soviet militarism was initiated in the middle of 1944. The beginning of the historiography of the outlined problem was the popular science essay «Battle of the Dnieper», prepared by Major General F. M. Isaev. The author of the article assures that, although the analyzed work was adapted to the approaches established in the USSR regarding the coverage of the war, F. M. Isaev still managed to present a vision of the battle of the Dnieper, different from its description by J. V. Stalin in the famous speech about the «turning year of 1943», in which the «leader» called the battle the completion of the fundamental break in the German-Soviet war that took place in 1943. The creator of the first research in the history of the battle of the Dnieper reasonably included in its boundaries the events of the winter of 1944 – battles in the area of Zhytomyr and Berdychiv, Kirovohrad and Korsun, Nikopol and Kryvyi Rih.*

In the article, the author emphasizes that the conceptual vision of the Dnieper battle by F. M. Isaev is a valuable argument in favour of a broad vision of the battle of the Dnieper at its current stage of the study since modern military history still testifies about the events

on the Dnieper front in late summer of 1943 – mid-spring of 1944, the Soviet concept, which was formed in the 1950s and 1970s and was reduced to the fact that the crown of the battle was the de-occupation of Kyiv and the expansion of the Kyiv bridgehead to the strategic level. Along with scientific evaluations of F. M. Isaev's essay, the work presents biographical information about him, which had not been published before.

Key words: *World War II, Eastern Front, Red Army, Wehrmacht, battle of the Dnieper, militarism, Fyedor Isaev, research, historiography.*

Постановка проблеми. Після провалу німецького літнього наступу на північному та південному фасах Курського виступу в серпні 1943 р. війська п'яти радянських фронтів розпочали широкомасштабний наступ, метою якого було повернення під контроль Червоної армії Лівобережної України і Донеччини, вихід до Дніпра та його форсування від Лоєва до Херсона, захоплення плацдармів на західному березі ріки та початок деокупації Правобережної України. І за задумом Ставки ВГК, і за подіями на всьому Східному фронті, вищеокреслений напрямок для просування Червоної армії наприкінці літа – взимку 1943 р. став головним, стратегічно важливим. Й. В. Сталін та його найближче оточення вважали, що удар Червоної армії на південному фланзі німецько-радянського фронту наприкінці літа – восени 1943 р. з швидким подоланням Дніпра стане вирішальним для ходу усієї війни та закріпить здобуті перемоги під Сталінградом та на Курській дузі. Незважаючи на реалізацію на полі бою задуманого в кабінетах Ставки ВГК та Генерального штабу, Й. В. Сталін та радянська ідеологічно-пропагандистська машина поспішили оголосити події на Дніпрі третьою знаковою кампанією «переломного 1943 року», акцентувавши увагу на тому, що Червона армія завдала Вермахту двох нищівних поразок у Сталінградській і Курській битвах та продовжує успішно «громити противника за Дніпром» («XXVI годовщина...», 1943, 7 ноября, с. 1).

Довготривале протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі увійшло в історію Другої світової війни під епічною і промовистою назвою «битва за Дніпро», яка вперше стосовно відповідних подій була використана в радянській пресі ще у жовтні

1943 р. Це були публікації «Герої битви за Дніпро». 17 жовтня 1943 р. таку статтю на передовій сторінці подала газета «Красная звезда» («Герои битвы за Днепр», 1943, 17 октября, с. 1), а 19 жовтня – під такою ж назвою надрукувала передову статтю газета «Известия» («Герои битвы за Днепр», 1943, 19 октября, с. 1). Оскільки представлені виданнями матеріали є дуже подібними, можемо припустити, що вони були підготовлені за сприяння Радянського інформаційного бюро, очолюваного у той час відомим радянським партійним діячем О. С. Щербаковим. Статті написані в дусі неприхованої радянської пропаганди безумовно тяжкої і героїчної (досить часто «через не могу, але мушу») боротьби за Дніпро. Їхній зміст про те, як командири і червоноармійці, не шкодуючи життя, рвуться в бій. Окрім того, газета «Красная звезда» публікувала матеріали про бої на Лівобережжі Дніпра, про форсування ріки та про захоплення Червоною армією плацдармів на її західному березі. У 1944 р. частина таких матеріалів була узагальнена єдиним виданням «Велика Дніпровська переправа» (Великая Днепровская переправа, 1944). Як бачимо, події пов'язані з протистоянням Червоної армії і Вермахту довкола Дніпра перебували в інформаційному полі в СРСР ще в ході самих бойових дій, і вже після закінчення баталії почали оформлятися дослідниками у відповідний історичний та історико-дослідницький наратив.

У 1944 р. в СРСР була опублікована перша науково-популярна розвідка, присвячена боям за Дніпро. Її автором став генерал-майор Ф. М. Ісаєв. Читачі побачили роботу під назвою «Битва за Дніпро» (Ісаєв, 1944 а). Нині це маловідома праця у межах усїєї дослідницької літератури з історії битви, що була підготовлена та опублікована в радянський та пострадянський час. Окрім того, в дослідженнях, присвячених битві за Дніпро, які з'явилися в СРСР у 1950–1970-х рр., навіть, не трапляються посилання на роботу Ф. М. Ісаєва. Останнє видалося для нас цікавим та зумовило пошук відповідей на кілька питань, серед яких такі: Яким було концептуальне бачення битви за Дніпро Ф. М. Ісаєвим? Які джерела лягли в основу згаданого дослідження? Чому погляд Ф. М. Ісаєва на німецько-радянське протистояння на Дніпрі ігнорувався радянськими дослідниками 1950–1970-х рр.? Яким може бути значення розвідки для вивчення битви за Дніпро нині? Об'єктивні відповіді на поставлені питання дають підставу не лише

зробити уточнення стосовно історіописання проблеми, а й врахувати концептуальне бачення дніпровської баталії Ф. М. Ісаєвим на сучасному етапі її вивчення. На наш погляд, це визначає актуальність пропонованої статті.

Аналіз останніх досліджень. Опрацювання дослідницької літератури з історії битви за Дніпро дає підставу для висновку, що нарис Ф. М. Ісаєва не був предметом спеціального історіографічного дослідження. Нами виявлена лише коротка характеристика роботи, наведена В. М. Сімперовичем у контексті аналізу післявоєнного радянського наративу, присвяченого “битві за Україну” у 1943–1944 рр. (Сімперович, 2017, с. 20).

Метою дослідження є не лише історіографічний аналіз праці Ф. М. Ісаєва «Битва за Дніпро» і визначення окресленого в її межах концептуального бачення німецько-радянського протистояння кінця літа 1943 – середини весни 1944 р., а й формування експертного висновку щодо використання суджень дослідника стосовно дніпровської баталії на сучасному етапі її вивчення.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розпочати виклад наших спостережень і узагальнень стосовно представлених у роботі Ф. М. Ісаєва положень і висновків, вважаємо за необхідне сказати кілька слів про її автора. Отож, Федір Михайлович Ісаєв – радянський генерал часів Другої світової війни. Народився 19 січня 1897 р. в містечку Щигри Курської губернії, учасник Першої світової війни. У квітні 1919 р. був мобілізований до лав Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА), брав участь у подіях, пов’язаних із встановленням влади більшовиків у РСФРР. У 1920–1930-х рр. пройшов типовий шлях червоного командира, вінцем якого стало закінчення 1938 р. Академії Генерального штабу РСЧА, з наступним присвоєнням звання комбрига (17.05.1939). У 1938 – на початку 1941 р. Ф. М. Ісаєв служив старшим інструктором згаданої Академії. 4 червня 1940 р. йому було присвоєно звання генерал-майора, а 4 січня наступного року – переведено на службу в штаб Харківського військового округу, з призначенням на посаду начальника оперативного відділу. 26 червня 1941 р. на базі штабу Харківського ВО почалося формування 18-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта А. К. Смирнова, який до того командував військами округу. У штабі новоствореної армії, який очолив генерал-

майор В. Я. Колпакчі, Ф. М. Ісаєв обійняв посаду заступника начальника штабу армії / начальника оперативного відділу.

Починаючи з липня 1941 р., 18-а армія брала участь у боях на Південному фронті. 17 липня 1941 р. генерал-майор Ф. М. Ісаєв отримав поранення, після чого лікувався до початку лютого 1942 р. 4 лютого наказом НКО СРСР генерал був направлений проходити службу в складі викладацького корпусу Военної академії Генерального штабу РСЧА імені К. С. Ворошилова, де він спочатку працював заступником начальника з наукової роботи, а з 23 грудня – старшим викладачем кафедри оперативного мистецтва. На цій посаді Ф. М. Ісаєв трудився до кінця війни і деякий час після неї.

За роки служби в Академії зарекомендував себе не лише як хороший фахівець в царині оперативного мистецтва, а й як дослідник війни, за що неодноразово удостоювався державних нагород. Серед них – Орден Леніна (21.02.1945), Орден «Красное Знамя» (02.08.1941, 03.11.1944, 20.06.1949), Орден «Отечественная война» I ступеня (04.05.1945).

7 червня 1947 р., працюючи у тій же Академії, генерал-майор Ф. М. Ісаєв отримав призначення на посаду начальника кафедри воєнної історії. Одночасно він став заступником головного редактора журналу «Военная мысль» – закритого (секретного) спеціалізованого радянського видання, що публікувало наукові дослідження, присвячені німецько-радянській війні та іншим воєнним подіям в історії СРСР. 12 травня 1954 р. генерал-майор Ф. М. Ісаєв вийшов у відставку. На пенсії проживав у Москві. Помер 22 серпня 1967 р. Похований на Новодівочому кладовищі міста.

Біографічна довідка укладена на основі нагородних документів та обліково-послужних карток генерала (ЦАМО РФ, шафа 77, ящик 23; ЦАМО РФ, шафа 35а, ящик 11), що зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони РФ (колишній ЦАМО СРСР). На нашу думку, цей аспект пропонованого дослідження важливий з огляду на те, що дає змогу охарактеризувати автора нарису «Битва за Дніпро» не просто як воєнного фахівця, який підготував публікацію, а як спеціаліста в галузі оперативного мистецтва, професіонала в царині штабної роботи, яка, як відомо, передбачає комплексний підхід і в роботі з аналітичними матеріалами, і в оцінних судженнях стосовно них.

Переходячи до аналізу роботи, відразу зауважимо, що це єдина праця Ф. М. Ісаєва присвячена проблемі, яку нам вдалося виявити. Ймовірно, що нарис був написаний навесні 1944 р. На це вказують цитовані у роботі матеріали (Ісаєв, 1944 а, с. 3).

У 1944 р. розвідка в СРСР була надрукована двічі – влітку /тираж 30 000 екземплярів/ (Ісаєв, 1944 а) та восени /тираж 50 000 екземплярів/ (Ісаєв, 1944 б). І в першому, і в другому випадках це було зроблено московським видавництвом «Госполитиздат». У деяких сучасних дослідженнях нами виявлено посилання на факт друку цієї роботи українською мовою у Києві–Харкові того ж року (Сімперович, 2017, с. 25), але нами у вітчизняних бібліотеках такий варіант роботи не виявлено.

Дослідник побудував роботу за такою структурою: «Значення битви за Дніпро», «Операції на підступах до Дніпра і виходу до ріки», «Форсування Дніпра і захоплення плацдармів на його правому березі», «Київська операція і ліквідація контрнаступу противника на київському напрямку» та «Перехід у подальший наступ» (Ісаєв, 1944 а, с. 2).

У вступній частині (Ісаєв, 1944 а, с. 3–5) автор підготував читача до розуміння проблеми, що порушена в межах розвідки. Зокрема, Ф. М. Ісаєв, чітко зазначив, що Дніпро – «найбільший і повноводний рубіж на всьому театрі війни від Балтійського до Чорного моря», в якому Вермахт убачав головний (стратегічний) рубіж оборони в літньо-осінній кампанії 1943 р., на якому німецьке командування розраховувало зупинити просування Червоної армії, відпочити за Дніпром, зібратися з силами та розгорнути нову кампанію на Східному фронті вже у наступному – 1944 р. (Ісаєв, 1944 а, с. 3–4). Автор констатував, що Червоній армії вдалося зламати німецький опір під час осіннього наступу та подолати дніпровський рубіж, наголосивши, що «воєнна історія ще не знала битви, подібної до битви за Дніпро, у ході якої форсування великої водної перешкоди було зроблено у таких грандіозних масштабах» (Ісаєв, 1944 а, с. 4). Тут потрібно підкреслити, що вступні зауваження автора згодом стали основою усієї радянської мілітаристики стосовно протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі восени та взимку 1943 р.

Окрім зазначеного, у вступній частині дослідник побіжно окреслив територіальні межі дніпровської баталії, прив'язавши їх до

подій на фронті, що відбулися в межах України, а також виділив чотири етапи баталії. На думку автора, битва охоплювала такі складові: «операції на підступах до Дніпра та вихід до ріки»; «форсування Дніпра, захоплення плацдармів на правому березі, прорив рубежу ріки Молочної та ізоляція Криму»; «розширення захоплених плацдармів, Київська та Гомельська операції, ліквідація німецького контрнаступу на київському напрямку»; «перехід Червоної армії в подальший наступ» (Исаев, 1944, с. 5), що фактично відображено і в структурі самої роботи.

Вивчивши зміст дослідження, маємо констатувати, що Ф. М. Ісаєв фактично створив концептуальне бачення битви за Дніпро, проаналізувавши доступні йому матеріали – публікації фронтових кореспондентів, повідомлення Радінформбюро та накази Верховного Головнокомандувача по Червоній армії, які регулярно друкували газети «Правда», «Известия», «Красная звезда».

В авторських узагальненнях битва за Дніпро – це протистояння Червоної армії і Вермахту наприкінці літа 1943 – взимку 1944 р. за головний (стратегічний) рубіж німецької оборони, за який супротивники мали помірятися силами в межах Лівобережної України, на самому Дніпрі, а також на його західному березі.

Виходячи з цього, початок битви за Дніпро за Ф. М. Ісаєвим – це перехід Червоної армії у наступ після подій на Курському виступі влітку 1943 р., внаслідок якого було зламано німецьку оборонну лінію, зведену «за новітніми досягненнями воєнного і інженерного мистецтва впродовж останніх півтора – двох років», що забезпечило вихід радянським з'єднанням на «оперативний простір», тобто розгорнути наступ на Лівобережжі Дніпра (Исаев, 1944 а, с. 6).

Це видається і логічним, і закономірним, і таким, що нібито відповідає реальному ходу подій літа 1943 р. Але тут варто зробити досить суттєве зауваження, зміст якого криється у деталях, що можуть впливати на підходи щодо визначення початку німецько-радянського протистояння, стратегічним об'єктом якого став Дніпро. У сучасній вітчизняній мілітаристиці стартом битви за Дніпро вважається 25 серпня 1943 р. (Бережинский, 2002), коли Червона армія перейшла в наступ на Лівобережній Україні після того, як 23 серпня зайняла Харків силами Воронежського і Степового фронтів. При цьому дослідниками у межі битви включені і просування армій

Центрального фронту на севсько-чернігівському напрямку, і наступ Південно-Західного та Південного фронтів на Донеччині, який почався у середині серпня 1943 р. (Уткин, 1967, с. 250). На всіх напрямках головними об'єктами, яких у найкоротші строки мала досягти Червона армія, визначалися Дніпро в його середній течії та ріка Молочна, укріплення вздовж яких утворювали німецьку оборонну лінію «Східний вал».

Як бачимо, окреслений ще радянською історіографією і прийнятий сучасною вітчизняною історичною наукою підхід, не дає підстав говорити про єдину дату початку боротьби за Дніпро. Радянські історики це розуміли, а тому намагалися розв'язати проблему. Для прикладу, деякі дослідники були схильні розглядати початок битви за Дніпро в межах «кінця серпня 1943 року» (Введенский, 1952, с. 573), інші подавали «боротьбу за Дніпро» у межах «літньо-осінньої кампанії 1943 року», розуміння якої ототожнювали з ліквідацією німецького наступу на Курському виступі і просуванням Червоної армії на Лівобережжі та Донеччині, що закінчилося форсуванням Дніпра та захопленням плацдармів стратегічного значення в районі Кременчука та Києва (Таленский, 1944, с. 18–24).

Маловідомий радянський історик-мілітарист В. В. Возненко у 1950-х рр. стосовно початку битви за Дніпро вважав, що вона на різних напрямках розпочалася неодноразово (Возненко, 1956, с. 244). Вищевикреслені підходи щодо обґрунтування початку битви (її нижньої хронологічної межі) були орієнтовані на післявоєнне розуміння битви на Курській дузі, яка нині істориками визначається в межах 5 липня – 23 серпня 1943 р.

Що ж з приводу початку битви за Дніпро написав її перший дослідник – генерал-майор Ф. М. Ісаєв? Його міркування виглядають так: по-перше, в середині липня 1943 р. «в результаті грандіозної Курської битви» літній наступ Вермахту було ліквідовано (Ісаєв, 1944 а, с. 6); по-друге, після того радянські з'єднання прорвали німецьку оборону, що була облаштована впродовж останніх «півтора–двох років» і розпочали наступ на Лівобережжі та Донеччині (Ісаєв, 1944 а, с. 6). Останнє знову ж таки вимагає уточнення. Річ у тому, що т. зв. «Курська битва» у 1943 р. розглядалася у межах 5–23 липня (тобто кількох тижнів) і ототожнювалася з оборонними боями на північному та південному

фасах орловсько-белгородського виступу, у ході яких з'єднаннями Центрального, Воронежського та Степового фронтів вдалося зупинити німецькі танкові удари на орловсько-курському та белгородсько-курському напрямках, виснажити ударні угруповання противника контрударами та змусити відійти на позиції, з яких вони розпочинали наступати 5 липня. На белгородсько-курському напрямку німецько-радянське протистояння тривало до 23 липня після чого настала оперативна пауза, що тривала до 4 серпня. Таким чином, битва на Курському виступі закінчилася 23 липня, а не 23 серпня, як це прийнято вважати. На підтвердження наведемо цитату з наказу Верховного Головнокомандувача командувачам Центрального, Воронежського та Брянського фронтів: «Вчора, 23 липня, успішними діями наших військ остаточно ліквідовано липневий німецький наступ із районів на південь від Орла та на північ від Белгорода у напрямку Курська» («Приказ Верховного Главнокомандующего...», 1943, 25 июля, с. 1). Виходячи з цього, Ф. М. Ісаєв пропонував вбачати початком «грандіозної» битви за Дніпро штурм німецької оборонної лінії зведеної на річці Міус у 1942–1943 рр., вздовж Сіверського Дінця, довкола Харкова та на підступах до Сум, які були збудовані наприкінці березні – у червні 1943 р., під час тривалої оперативної паузи на Східному фронті, що стала результатом виснажливих боїв лютого – середини березня 1943 р., коли Червона армія після успіху під Сталінградом спробувала прорватися до Дніпра – вийшла на підступи до Сум, Лебедина, Гадяча, Полтави, Краснограда, Новомосковська, Дніпропетровська, Синельникового, зайняла Павлоград (17.02.1943), Краматорськ (05.02.1943), Слов'янськ (17.02.1943), Лисичанськ (06.02.1943), але внаслідок німецьких контрударів була відкинута за Сіверський Донець та Харків.

Ф. М. Ісаєв як офіцер-штабіст це прекрасно розумів, а тому в його баченні боротьба за Дніпро розпочалася не після звільнення Харкова, а з прориву Центральним, Воронежським, Степовим, Південно-Західним і Південним фронтами німецьких укріплених позицій в районі Сум, Боромлі, Белгорода, Харкова, на Сіверському Дінці та Міусі. Наступ на відповідних ділянках фронту розпочався у період з 4 до 13 серпня 1943 р., що можна вважати початком битви за Дніпро та подій, які докорінно змінили хід війни у 1943 р.

Аналіз роботи засвідчує, що автор включив у межі битви за Дніпро усю Лівобережну Україну, не відділяючи Донеччину. Дослідник зазначив, що після прориву німецької оборонної лінії – на етапі виходу до Дніпра радянським з'єднанням належало розгромити потужні угруповання Вермахту, зосереджені на севсько-чернігівському і київському напрямках проти Центрального і Воронезького фронтів, на харківсько-полтавському напрямку проти Воронезького і Степового фронтів, на донбасько-приазовському напрямку проти Південно-Західного і Південного фронтів (Исаев, 1944 а, с. 7–10).

Описуючи наступ Червоної армії до Дніпра, Ф. М. Ісаєв не вдався до простих цитувань сталінських наказів по армії про «значні» та «великі» перемоги радянських з'єднань на Дніпровському Лівобережжі та в Північному Приазов'ї, у ході яких «противнику завдано нищівних поразок». Він досить об'єктивно оцінив дії німецької армії, вказавши на те, що її опір після втрати оборонних рубежів у районі Харкова, на Сіверському Дінці та Міусі був потужним, особливо на захід від Харкова, в районах Полтави, Краснограда і Кременчука (Исаев, 1944 а, с. 7). При цьому, він не акцентував увагу на тому, що німецькому командуванню вдалося грамотно відійти на рубіж Дніпра, не дозволивши Червоній армії утворити жодного котла на Лівобережжі, але водночас дослідник підсумував, що, відступаючи до Дніпра, противник «зазнав відчутної поразки» (Исаев, 1944 а, с. 11). У межах авторських суджень щодо значення виходу Червоної армії до Дніпра маємо досить цікавий висновок, суть якого зводиться до твердження, що в ході німецько-радянського протистояння на Лівобережжі Дніпра Червона армія «вирвала з рук противника ініціативу, і вже більше не віддала її» (Исаев, 1944 а, с. 10). У широко відомих дослідженнях присвячених «переломному 1943 року» стверджувалося, що СРСР заволодів стратегічною ініціативою в боях на Курській дузі (Таленский, 1944, с. 13–14), що нині видається, як мінімум, перебільшенням, оскільки доля усього Східного фронту не могла вирішуватися на 12 км фронті орловсько-курського фасу або на 35 км фронті белгородсько-курського флангу, у межах яких наступали німецькі частини у липні 1943 р.

Досить знаково, що в аналізованій роботі Ф. М. Ісаєв виділив форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його західному

березі. Річ у тому, що в ході протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі в радянському інформаційному полі почала формуватися теза про те, що Червона армія легко пододала дніпровський рубіж, «переступивши його» («Наступление продолжается», 1943, 9 октября, с. 1; «Герои битвы за Днепр», 1943, 19 октября, С. 1), продовжила переможний марш просторами Правобережної України із захоплених плацдармів у 20-х числах вересня 1943 р. Насправді ж форсування Дніпра від Лосева до Запоріжжя продовжувалося і в жовтні, і в листопаді, і, навіть, в грудні 1943 р. Для прикладу, місто Черкаси було зайняте радянськими військами 14 грудня 1943 р., і форсування Дніпра під час його деокупації відіграло ключову роль. З огляду на це ідея виокремлення форсування ріки, як окремої складової битви за Дніпро, в роботі Ф. М. Ісаєва є раціональним кроком з погляду глибокого наукового осягнення теми. Крім того, це може бути аргументом для подолання радянського міфу про швидке подолання водної перешкоди.

Описуючи форсування, автор навів характеристики природи Дніпра (ширину, глибину, швидкість течії), вказав, що вздовж його західного берега і ріки Молочної німцями була облаштована добре укріплена оборонна лінія, наголосив, що найбільш ймовірні для радянського форсування ділянки обох річок були добре укріплені т. зв. передмостовими плацдармами в районі Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя, Каховки, які радянським з'єднанням довелося долати з кінця вересня до початку листопада 1943 р. Автор акцентував увагу, що під час форсування Дніпра найбільш кровопролитні бої відбувалися на північ від Києва, на південь від Переяслава, на південний схід від Кременчука (Ісаєв, 1944 а, с. 12), а також в районі Дніпропетровська і Запоріжжя (Ісаєв, 1944 а, с. 17).

Дослідник відзначив звитягу і жертвність червоноармійців і офіцерів, які на підручних засобах (плотах, порожніх бочках, рибацьких човнах) переправлялися через Дніпро, а потім у штикових атаках, у рукопашних поєдинках «саперними лопатками рубали прокляту німчуру» (Ісаєв, 1944 а, с. 13–14). Але далі автор суперечить сам собі, вказуючи, що форсування ріки «було глибоко продумане командуванням ще на підходах до Дніпра та зразково організоване» (Ісаєв, 1944 а, с. 15). Останнє можна пояснити як

вплив радянської пропаганди, яка 1943 р. за першої ліпшої нагоди говорила про «передове радянське оперативне мистецтво».

Незважаючи на це, Ф. М. Ісаєв констатував, що «форсування – найважливіший акт битви за Дніпро» (Ісаєв, 1944 а, с. 12), її вирішальний етап (Ісаєв, 1944 а, с. 21). У післявоєнній радянській історіографії подій, пов'язаних з протистоянням РСЧА і Вермахту на дніпровському рубежі, цей висновок дослідника було нівельовано твердженням, що Червона армія швидко зламала німецький опір на Дніпрі, а сама битва була розділена на два етапи: перший – рух п'яти радянських фронтів до Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі з ходу; другий – боротьба за розширення плацдармів до рівня стратегічних та початок радянського наступу на Правобережній Україні (Шеховцов & Колтунов, 1976, с. 481–483). Такий підхід до періодизації баталії значно вплинув на розуміння складності подолання Дніпра та оцінних суджень щодо значення цієї операції, а з тим і на можливі дослідницькі реконструкції довкола цієї складової битви.

Ототожнюючи форсування Дніпра з подоланням частини німецької стратегічної оборонної лінії на Східному фронті, дослідник у межах другого етапу битви за Дніпро розглянув і подолання радянськими з'єднаннями ріки Молочної та оборонних укріплень на ній, які становили практично єдину лінію оборони Вермахту на південному відтинку Східного фронту восени 1943 р., яка в історичній літературі широко відома під назвою «Східний вал». Тут принагідно відзначимо, що автор цією назвою стосовно означення німецької оборони на Дніпрі та Молочній не послуговувався.

Оцінюючи успіх з'єднань Південного фронту на Молочній та вихід радянських частин у пониззя Дніпра, історик наголосив, що на початку листопада 1943 р. Червона армія взяла під контроль Північну Таврію до Дніпра, вийшла на узбережжя Каркінітської затоки та заблокувала потужне німецьке угруповання у Криму.

Окремим етапом дніпровської баталії Ф. М. Ісаєв виділив т. зв. Київську операцію, яку охарактеризував «як найважливішу за увесь період битви» (Ісаєв, 1944 а, с. 22). Аргумент на користь останнього дослідник навів такий: «Із взяттям Києва нашими військами захоплений найважливіший і найвигідніший плацдарм на правому березі Дніпра, який мав важливе значення для витіснення німців з

Правобережної України» (Исаев, 1944 а, с. 23). Безумовно, події в районі Києва у листопаді – середині 20-х чисел грудня 1943 р. мали важливе значення для розгортання наступальних дій арміями 1-го Українського фронту на Правобережжі Дніпра в січні – на початку квітня 1944 р. Але при цьому варто пам'ятати, що перший плацдарм стратегічного значення на західному березі ріки ще в жовтні 1943 р. захопили війська 2-го Українського фронту в районі Кременчука та на південний схід від нього.

Виокремлення Ф. М. Ісаєвим дій Червоної армії на Правобережжі з метою розширення плацдармів до рівня стратегічних в окремий етап битви за Дніпро, на нашу думку, є логічним кроком, оскільки дає змогу зрозуміти стратегію противників в умовах, що склалися на фронті, – в умовах, коли одні з'єднання вже подолали Дніпро, а інші ще продовжували його форсувати. Головним наслідком подій третього етапу битви є те, що Червона армія змогла створити такі плацдарми, з яких за умов продуманих ударів можна було розгортати широкомасштабні удари на Правобережжі. При цьому Вермахт на Дніпрі, окрім його нижньої течії, утримував миронівсько-звенигородський та криворізько-нікопольський виступи і нікопольський плацдарм (120 км по фронті) на лівому березі Дніпра, маючи шанси провести успішну операцію проти радянських військ, накопичених на плацдармі в районі Кременчука та на південний схід від нього. У кінці жовтня – на початку грудня 1943 р. противник стримував просування радянських частин у районі букринського плацдарму, Житомира, Фастова, Овруча, ще досить ефективно контратакував радянські з'єднання в районі Кривого Рогу, зупинив просування 2-го Українського фронту у напрямку Кіровограда.

Події, пов'язані з розширенням плацдармів у районі Києва і Кременчука наприкінці жовтня – на початку грудня 1943 р., свідчать, що Е. фон Манштейн ще продовжував ефективно використовувати оперативні резерви, а отже, на фронті продовжувалася боротьба за злам німецької оборонної ініціативи, яку противник не втратив після того, як не зміг закріпитися вздовж дніпровського рубежу.

Характеризуючи події в районі Києва, автор дослідження зазначив, що «на цьому етапі битва за Дніпро переросла в битву за Правобережну Україну» (Исаев, 1944 а: 5). На нашу думку, з такою оцінкою автор дещо поспішив, оскільки в результаті боїв за Київ і на

київському напрямку, а також унаслідок наступальних дій 2-го Українського фронту на т. зв. Кременчуцькому плацдармі було лише створено умови для розгортання наступу на Правобережжі Дніпра із стратегічних плацдармів та для подолання / форсування Дніпра на південь від Нікополя. І найголовніше, битва за Дніпро подіями в районі Києва та на захід від нього не закінчилася, як це пізніше було прийнято в радянській історіографії (Шеховцов & Колтунов, 1976) та успадковано вітчизняною історичною наукою після розпаду СРСР (Бережинский, 2002; Коваль, 2003). Битва продовжувалася і в районі миронівсько-звенигородського виступу, і в районі Кривого Рогу, і в районі Нікополя, і в районі нижньої течії Дніпра. Це знав і розумів Ф. М. Исаев, а тому його концептуальне бачення битви виходить за межі вдалого радянського контрудару в районі на захід від Києва.

Саме події після 24 грудня 1943 р., що відбулися на Правобережній Україні, дослідник виокремив у четвертий (останній) етап битви за Дніпро. За Ф. М. Исаєвим завершальний етап дніпровської баталії – це події в районі Кіровограда в першій половині – середині січня 1944 р., в районі Нікополя і Кривого Рогу в лютому 1944 р. (Исаев, 1944 а, с. 32), а також Корсунь-Шевченківська операція (24.01–17.02.1944), яку автор назвав «вінцем гігантської битви за Дніпро», операцією, яка для противника стала «новим Сталінградом» (Исаев, 1944 а, с. 30). Не включив автор дослідження у межі дніпровської баталії лише успіх Південно-Західного фронту в пониззі Дніпра – в районі Херсона, Березнегуватого та Снігурівки у першій половині – середині березня 1944 р. На нашу думку, причинами цього могли бути дві обставини: перша – робота над дослідженням була закінчена наприкінці лютого 1944 р.; друга – ймовірно, що автор хотів або йому порадили завершити дослідження аналогіями та паралелями успіху на Дніпрі з успіхом Червоної армії під Сталінградом, на що вказують судження і порівняння на зразок «гігантська битва» та «новий Сталінград». Останнє судження може бути більш близьким до істини, оскільки автор наприкінці роботи, оцінюючи значення дніпровської баталії, зазначив, що «блискуче завершення операції Червоної армії на правому березі Дніпра... вивело наші непереможні армії до наших державних кордонів, до Карпат і на ріку Прут» (Исаев, 1944 а, с. 32), тобто на т. зв. «старий державний кордон» УРСР / СРСР.

Отже, концептуальне бачення дніпровської баталії Ф. М. Ісаєвим визначається так. Битва за Дніпро – це широкомасштабне протистояння Червоної армії і Вермахту на південному фланзі німецько-радянського фронту наприкінці літа 1943 – навесні 1944 р., що характеризується постійними наступальними діями радянських з'єднань, що розпочалися з прориву Червоною армією німецьких добре підготовлених позицій на т. зв Курському виступі, в районі Харкова, на Сіверському Дінці та Міусі, а закінчилася виходом радянських армій на «старий державний кордон» УРСР / СРСР і повною блокадою Криму, після чого на цій ділянці фронту настала нетривала оперативна пауза. За такого бачення битва за Дніпро виглядає цілісно, а її хронологічні рамки видаються логічними та обґрунтованими.

У радянській історіографії концепція Ф. М. Ісаєва щодо битви за Дніпро не набула актуального звучання з кількох причин:

По-перше, бачення протистояння дослідником не вписувалося у сталінську візію радянських перемог 1943 та 1944 рр. Як відомо, «вождь» визначив 1943 р. «переломним» на німецько-радянському фронті, вказавши, що символами перелому у війні проти Німеччини стали Сталінградська та Курська битви, а також переможне просування Червоної армії «на Дніпрі» («XXVI годовщина...», 1943, 7 ноября, с. 1), а 1944 р. – оголосив «роком вирішальних перемог» («XXVII годовщина...», 1944, 7 ноября, с. 1), частина з яких відбулася на Дніпрі або в безпосередній близькості до нього – в районі Корсуня, Кривого Рогу, Нікополя, Херсона. Пізніше, 1951 р. під сталінську концепцію війни була підлаштована її періодизація (Морозов, 1970, с. 49), що потягло за собою штучне скорочення хронологічних і просторових меж битви, а з тим відбулося і нівелювання її військово-політичного значення.

По-друге, бачення битви за Дніпро Ф. М. Ісаєвим автоматично робило її найбільшою в часі з-поміж Московської, Сталінградської та Курської і єдиною битвою на Східному фронті, під час якої не було довготривалого оборонного етапу та значних оперативних пауз. Із цілком зрозумілих причин радянські органи цензури і пропаганди не могли допустити, аби найбільша серед знакових битв на Східному фронті відбулася за межами РСФРР.

Аналізоване дослідження, як і будь-яка наукова праця, не позбавлене недоліків. Найперше, автор у межах роботи не порушив

проблему ціни радянського успіху на Дніпрі, не назвав жодної цифри щодо втрат у людях та бойовій техніці, чітко не виокремив інформацію про невдачі або надважкі бої радянських з'єднань (скажімо, на тому ж таки букринському плацдармі), не назвав причин радянських прорахунків. Автор не зробив цього з огляду на норми радянської цензури, якими подібні речі не оприлюднювалися. Поряд з тим, у дослідженні трапляються тези на зразок «Червона армія, яку веде [в боях] геній і воля великого Сталіна» (Исаев, 1944 а, с. 32), але подібні твердження у той час були нормою для радянських розвідок з історії війни, і на концептуальне бачення битви Ф. М. Ісаєвим, на наш погляд, не вплинули.

Висновки. Підсумовуючи викладене, наголосимо, що робота генерал-майор Ф. М. Ісаєва «Битва за Дніпро» стала першою радянською науковою розвідкою з історії баталії. У її межах автор сформував концептуальне бачення широкомасштабної і довготривалої баталії, вважаючи, що битва безперервно продовжувалася з кінця літа 1943 – до весни 1944 р., що в її ході Червона армія постійно наступала, прорвала головні німецькі оборонні лінії на Курському виступі, довкола Харкова, на Сіверському Дінці та Міусі, ліквідувала німецькі стратегічні оборонні смуги на річці Молочній і на Дніпрі (від Лоева до Херсона) та позбавила Німеччину можливості володіти стратегічною ініціативою на фронті. Такий підхід щодо осягнення проблеми не був підтриманий в радянській мілітаристиці після закінчення війни, оскільки бачення дніпровської баталії у запропонованих дослідником хронологічних і просторових межах не відповідало сталінській концепції т. зв. «Великої Вітчизняної» війни та окремих її періодів. Нині концептуальне бачення битви за Дніпро Ф. М. Ісаєвим може бути корисним для комплексного аналітичного дослідження проблеми, для обґрунтування її хронології, періодизації, просторових меж та військово-політичного й економічного значення.

Джерела та література

- Бережинский, В.** (2002). *Битва за Днепр (25 августа – 23 декабря 1943 года)*. Киев.
- Введенский, Б.** (Гл. ред.). (1952). *Днепр. Большая советская энциклопедия* (в 50 т. (Т. 14)). Москва, 570–573

- Великая** Днепровская переправа. (1944). Москва: Госполитиздат.
- Возненко, В.** (1956). Битва за Днепр (П. А. Жилин, Ред.). *Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Москва, 241–26.
- Герои битвы за Днепр. (1943, 19 октября). *Известия*.
- Герои битвы за Днепр. (1943, 17 октября). *Красная звезда*.
- Исаев, Ф.** (1944 а). *Битва за Днепр*. Москва: ОГИЗ Госполитиздат.
- Исаев, Ф.** (1944 б). *Битва за Днепр*. Москва: ОГИЗ Госполитиздат.
- Коваль, М.** (2003). Битва за Дніпро 1943. *Енциклопедія історії України* (в 10 т., Т. 1). Київ, 253–254.
- Морозов, В.** (1970). О периодизации и некоторых проблемах научной разработки истории Великой Отечественной войны. *История СССР*, 3. 46–59.
- Наступление продолжается. (1943, 9 октября). *Красная звезда*.
- Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии товарищу Рокоссовскому, генералу армии товарищу Ватугину, генерал-полковнику товарищу Попову, 24 июля 1943 г. (1943, 25 июля). *Красная звезда*.
- Сімперович, В.** (2017). «Битва за Україна» (1943–1944 рр.): особливості історіографічна візія на тлі події. *Воєнно-історичний меридіан. Електронний науковий журнал*, 1 (15), 17–28.
- Таленский, Н.** (1944). *Летняя кампания 1943 года (Краткий обзор)*. Москва: Госполитиздат.
- Уткин, Г.** (1967). *Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра*. Москва: Воениздат.
- ЦАМО РФ – Центральный архів Міністерства оборони РФ. Колекція обліково-послужних карток.
- Шеховцов, Н., & Колтунов, Г.** (1976). Битва за Днепр 1943. *Советская военная энциклопедия* (в 8 т. (Т. 1)). Москва: Воениздат, 481–484
- XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции». Доклад Председателя Государственного Комитета Оборона товарища И. В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года. (1943, 7 ноября). *Известия*.
- XXVII годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции. Доклад Председателя Государственного Комитета Оборона товарища И. В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными

организациями г. Москвы 6 ноября 1944 года. (1944. 7 ноября). *Известия*.

References

- Berezhinskiy, V.** (2002). *Bitva za Dnepr (25 avgusta – 23 dekabrya 1943 goda)* [*The Battle of the Dnieper (August 25 – December 23, 1943)*]. Kiyev [in Russian].
- Velikaya Dneprovskaya pereprava [The Great Dnieper crossing]. (1944). Moskva: Gospolitizdat – State political publishing house [in Russian].
- Vvedenskiy, B.** (Ed.). (1952). Dnepr [The Dnieper]. *Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya v 50 t. – Great Soviet Encyclopedia in 50 volume*. Vol. 14, 570–573. Moskva [in Russian].
- Voznenko, V.** (1956). Bitva za Dnepr [The Battle of the Dnieper] (P. A. Zhilin, Red.). *Vazhneyshiy operatsii Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. – Outstanding victories of the Soviet army in the Great Patriotic War, 1941–1945*. (p. 241–265). Moskva [in Russian].
- Geroi bitvy za Dnepr [Heroes of the battle of the Dnieper]. (1943, 19 Oktober). *Izvestiya – The News* [in Russian].
- Geroi bitvy za Dnepr [Heroes of the battle of the Dnieper]. (1943, 17 Oktober). *Krasnaya zvezda – The Red Star* [in Russian].
- Isayev, F.** (1944 a). *Bitva za Dnepr [The Battle of the Dnieper]*. Moskva: OGIZ Gospolitizdat – State political publishing house [in Russian].
- Isayev, F.** (1944 b). *Bitva za Dnepr [The Battle of the Dnieper]*. Moskva: OGIZ Gospolitizdat – State political publishing house [in Russian].
- Koval', M.** (2003). Bytva za Dnipro 1943. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy v 10 t. – Encyclopedia of History of Ukraine in 10 volume, Vol. 1*, 253–254. Kyiv [in Ukrainian].
- Morozov, V.** (1970). O periodizatsii i nekotorykh problemakh nauchnoy razrabotki istorii Velikoy Otechestvennoy voyny [On periodization and some problems of scientific development of the Great Patriotic War's history]. *Istoriya SSSR – The History of the USSR*, 3. 46–59 [in Russian].
- Nastupleniye prodolzhayetsya [Offensive continues]. (1943, 9 Oktober). *Krasnaya zvezda – The Red Star* [in Russian].
- Prikaz Verkhovnogo Glavnokomanduyushchego generalu armii tovarishchu Rokossovskomu, generalu armii tovarishchu Vatutinu, general-polkovniku tovarishchu Popovu, 24 iyulya 1943 g. [The Order of the Supreme Commander-in-Chief to the Army General Comrade Rokossovsky, the Army General Comrade Vatutin, the Colonel General Comrade Popov, July 24, 1943] (1943, 25 July). *Krasnaya zvezda – The Red Star* [in Russian].

- Simperovych, V.** (2017). «Bytva za Ukrayina» (1943–1944 rr.): osoblyvosti istoriohrafichna viziya na tli podiyi [«The Battle for Ukraine» (1943–1944): a historiographic vision against a backdrop of the event]. *Voyenno-istorychnyy merydian. Elektronnyy naukovyy zhurnal – Military-Historical Meridian: Electronic Scientific Journal*, 1 (15), 17–28. Kyiv [in Ukrainian].
- Talenskiy, N.** (1944). *Letnyaya kampaniya 1943 goda (Kratkiy obzor) [Summer campaign of 1943 (Short review)]*. Moskva: Gospolitizdat – State political publishing house [in Russian].
- Utkin, G.** (1967). *Shturm «Vostochnogo vala». Osvobozhdeniye Levoberezhnoy Ukrainy i forsirovaniye Dnepra [Assault on «the Ostwall». Liberation of Left-bank Ukraine and crossing of the Dnieper]*. Moskva: Voenizdat – Military publishing house [in Russian].
- TsAMO RF – Tsentral'nyy arkhiv Ministerstva oborony RF. Kolektsiya oblikovo-posluzhnykh kartok [Central Archives of the Russian Ministry of Defence. Collection of service cards] [in Ukrainian].
- Shekhovtsov, N., & Koltunov, G.** (1976). Bitva za Dnepr 1943 [The Battle of the Dnieper 1943]. *Sovetskaya voyennaya entsiklopediya v 8 t. – Soviet Military Encyclopedia in 8 volume, Vol. 1*, 481–484. Moskva: Voenizdat – Military publishing house [in Russian].
- XXVI godovshchina Velikoy Oktyabr'skoy Sotsialisticheskoy revolyutsii. Doklad Predsedatelya Gosudarstvennogo Komiteta Oborony tovarishcha I. V. Stalina na torzhestvennom zasedanii Moskovskogo soveta deputatov trudyashchikhsya s partiynymi i obshchestvennymi organizatsiyami g. Moskvy 6 noyabrya 1943 goda. [XXVI Anniversary of the Great October Socialist Revolution. Report of the Chairman of the State Defense Committee Comrade J. V. Stalin at the solemn meeting of the Moscow Council of Working People's Deputies and Moscow Party and Public Organizations on November 6, 1943]. (1943, 7 November). *Izvestiya – The News* [in Russian].
- XXVII godovshchina Velikoy Oktyabr'skoy Sotsialisticheskoy revolyutsii. Doklad Predsedatelya Gosudarstvennogo Komiteta Oborony tovarishcha I. V. Stalina na torzhestvennom zasedanii Moskovskogo soveta deputatov trudyashchikhsya s partiynymi i obshchestvennymi organizatsiyami g. Moskvy 6 noyabrya 1944 goda. [XXVII Anniversary of the Great October Socialist Revolution. Report of the Chairman of the State Defense Committee Comrade J. V. Stalin at the solemn meeting of the Moscow Council of Working People's Deputies and Moscow Party and Public Organizations on November 6, 1944]. (1944, 7 November). *Izvestiya – The News* [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 16.03.2023 р.

Стаття рекомендована до друку 17.04.2023 р.